

Antonija Petričušić

ČETVRT STOLJEĆA HRVATSKE MANJINSKE POLITIKE: RAZVOJ, STANJE I PRIJEDLOZI ZA POBOLJŠANJE

Uvod

Premda se hrvatsko manjinsko zakonodavstvo, po opsegu prava koje jamči pripadnicama i pripadnicima nacionalnih manjina, smatra jednim od najsadržajnijih europskih zakonodavnih modela uključivanja manjina u društvenu i političku zajednicu, ne treba smetnuti s uma činjenicu da je ono pretežito rezultat egzogenog djelovanja – uvjetovanja međunarodne zajednice i međunarodnih organizacija (najprije radi priznanja samostalnosti Republike Hrvatske, a kasnije stjecanja članstva u Vijeću Europe i napretka u procesu pregovora za članstvo s Europskom unijom), a ne stvar unutrašnjega političkoga kompromisa i intrinzične želje da se uredi međuetnički odnosi između većine i mnogobrojnih, Ustavom priznatih nacionalnih manjina. Podsjetimo, u izvorišnim odredbama Ustava Republike Hrvatske stoji da je Republika Hrvatska „nacionalna država hrvatskoga naroda i država pripadnika nacionalnih manjina: Srba, Čeha, Slovaka, Talijana, Mađara, Židova, Nijemaca, Austrijanaca, Ukrajinaca, Rusina, Bošnjaka, Slovenaca, Crnogoraca, Makedonaca, Rusa, Bugara, Poljaka, Roma, Rumunja, Turaka, Vlaha, Albanaca i drugih, koji su njezini državljani, kojima se jamči ravnopravnost s građanima hrvatske narodnosti i ostvarivanje nacionalnih prava u skladu s demokratskim normama Organizacije Ujedinjenih Naroda i zemalja slobodnoga svijeta“. Ustav propisuje da „svatko u Republici Hrvatskoj

ima prava i slobode, neovisno o njegovoj rasi, boji kože, spolu, jeziku, vjeri, političkom ili drugom uvjerenju, nacionalnom ili socijalnom podrijetlu, imovini, rođenju, naobrazbi, društvenom položaju ili drugim osobinama“ (članak 15. stavak 1.) te jamči ravnopravnost pripadnicima svih nacionalnih manjina (članak 15.). Osim ljudskih prava i sloboda koje su priznate ustavnim odredbama, Republika Hrvatska pripadnicima nacionalnih manjina priznaje i štiti i sva ostala prava predviđena u međunarodnim dokumentima koji propisuju zaštitu prava nacionalnih manjina, a koji su navedeni u članku 1. Ustavnog zakona o pravima nacionalnih manjina. Stoga pravno obvezujući izvori prava manjina poput Međunarodne konvencije Ujedinjenih naroda o ukidanju svih oblika rasne diskriminacije, Konvencije Vijeća Europe za zaštitu prava čovjeka i temeljnih sloboda, te protokoli uz tu Konvenciju, Okvirne konvencije o zaštiti nacionalnih manjina Vijeća Europe, te Europske povelje o regionalnim i manjinskim jezicima Vijeća Europe također predstavljaju obvezu hrvatskim vlastima da u domaće zakonodavstvo prenesu sadržaj normi međunarodnoga prava. I činjenica normativnog utemeljenja manjinske politike na izvorima međunarodnog prava potvrđuje tezu, koju ću pokušati dokazati ovim člankom, da je hrvatska manjinska politika najvećim dijelom posljedica egzogenih zahtjeva, a ne stvarne volje domaćeg zakonodavca da uredi institucije i prakse koje osiguravaju opstojnost i prava manjinskih zajednica. Naime, osnovni cilj manjinske politike trebao bi biti promoviranje integracije svih etničkih grupa i postizanje kohezije u multietničkom društvu. U ovom članku objašnjavam zašto hrvatska manjinska politika, premda se dosljedno razvijala i unapređivala tijekom proteklih dva i pol desetljeća, a posebice u razdoblju pristupanja Republike Hrvatske Europskoj uniji, proizvodi tek djelomične integrativne učinke te predložiti koje bi njezine elemente trebalo reformirati tako da rezultira značajnijim uključivanjem manjina i potporom većine za istu.

Manjinska politika iznjedrena pod vanjskim pritiskom: ostvarivanje prava manjina u procesu pristupanja Hrvatske Vijeću Europe i Europskoj uniji

Pojam političke socijalizacije, odavno propitivan u smislu određenosti i jasnoće (Greenstein, 1970), označava ponajprije proces kojim pojedinci usvajaju političke stavove i vrijednosti, ali u širem smislu označava i proces učenja političke zajednice o normama međunarodnoga prava i prihvaćanje istih. Politička socijalizacija ne događa se na razini društva, već na razini pojedinaca, budući da samo pojedinci mogu internalizirati pravila, a ako i kada to čine, slijede ta pravila jer ih prihvaćaju kao legitimna ili prikladna (Schimmelfennig, Engert i Knobel, 2006:4). Stoga je za ovaj širi proces političke socijalizacije prikladnije koristiti termin 'internacionalna socijalizacija'. Schimmelfennig, Engert i Knobel (2006:2) primjerice definiraju internacionalnu socijalizaciju kao proces u kojem su države potaknute usvojiti konstitutivna pravila međunarodne zajednice. Osim internacionalne socijalizacije, i koncept 'internalizacije' često se koristi za označavanje svih oblika pokoravanja međunarodnopravnim pravilima od strane država ili vlada (Finnemore i Sikkink, 1998).

Znanstvena literatura koja proučava procese kojima međunarodne norme utječu na unutarnju politiku neke države razlikuje tri različita teoretska pravca koja objašnjavaju kako internacionalna socijalizacija dovodi do promjena na razini domaćega pravnog, političkog i institucionalnog sustava. Racionalistički pristup internacionalnoj socijalizaciji sugerira da njezina učinkovitost ovisi o balansu između međunarodnih i domaćih troškova i koristi usklađivanja tijekom duljega vremenskog razdoblja. March i Olsen (1998) tvrde tako da se države mogu pridržavati logike posljedica (*logic of consequences*), prioritizirajući instrumentalno ponašanje nad normiranim ponašanjem, ili se pak države mogu pridržavati logike prikladnosti (*logic of appropriateness*), izabirući normativno ponašanje nad instrumentalnim ponašanjem. Logika posljedica sugerira da će se država „pridržavati ako povećanje ugleda zbog usklađivanja nadilazi povećanja ne-ugleda ako tu obvezu krši“ (March i Olsen, 1998:951). Sociološki institucionalizam, s druge

strane, pristup je koji sugerira da internacionalna socijalizacija dovodi do domaće promjene kroz proces socijalizacije i kolektivnog učenja, što dovodi do internalizacije normi i razvoja novih identiteta. Börzel i Risse (2003:60) objasnili su, primjerice, u skladu s poimanjem sociološkog institucionalizma, europeizaciju kao „proces socijalizacije i učenja koji je doveo do internalizacije novih normi i razvoja novih identiteta“. Društveno-konstruktivistički pristup pak percipira internacionalnu socijalizaciju kao izvanjski inducirano pokoravanje normi koje zahtijeva prihvaćanje poželjnih ponašanja, što na kraju dovodi do internalizacije novih vrijednosti i normi (Risse, Ropp i Sikkink, 1999). U skladu s ovim pristupom Checkel (2005) je primjerice sugerirao da je usidrenje međunarodne norme u domaćem pravnom sustavu uvjetovano njenom kompatibilnošću s kulturnim obilježjima domaćeg stanovništva. Stoga se zahtjevi koje sadrže međunarodne norme, kad postanu usklađeni s domaćim normama, odražavaju u diskursu, pravnom sustavu (ustavima, pravosudnim kodeksima, zakonima) i birokratskim institucijama (kroz organizacijsku etiku i upravne postupke). Checkel (2005:804) dakle tvrdi da „socijalizacija podrazumijeva da agent prelazi od logike posljedica na logiku prikladnosti“.

Cortell i Davis (2000) identificirali su četiri kanala kojima se međunarodne norme prenose u nacionalnu arenu: asimilacijom uvjerenja i vrijednosti državnih aktera, domaćim zakonodavnim procesima usvajanja normi, apsorpcijom sadržaja međunarodnih normi u raspravama o unutarnjoj politici te integracijom međunarodnih normi u domaće zakone. Baveći se specifično tematikom ljudskih prava, Brian Greenhill (2010) sugerira da postoje dva načina kojim se države mogu pokoravati normama međunarodnih ugovora o ljudskim pravima: prvi je da im međunarodne organizacije postave uvjet da prilagode svoje zakonodavstvo, institucije i prakse u pogledu ostvarivanja ljudskih prava kao uvjet pristupanja međunarodnoj organizaciji; ili pak „suptilnom“ socijalizacijom i interakcijom s drugim državama članicama tih međunarodnih organizacija (primjerice nadgledanjem primjene odredbi međunarodnih konvencija o pojedinim ljudskim pravima kroz periodične izvještaje, ili podvrgavanjem judikaturi međunarodnih sudskih i kvazi sudskih institucija koje jamče ostvari-

vanje odredbi međunarodnih izvora ljudskih prava na čije se poštivanje država obvezala).

Međunarodne organizacije poput NATO-a, Vijeća Europe i Europske unije djeluju poput internacionalnih agenata socijalizacije u Europi. Ciljevi takve političke socijalizacije su prenošenje usvajanja kolektivnih identiteta tih međunarodnih organizacija kao i konstitutivnih vrijednosti i normi zapadne međunarodne zajednice u pravne i političke sustave zemalja koje teže članstvu u njima (Elbasani, 2013). Vizi, Tóth i Dobos (2017:5) primjerice tvrde da su „međunarodne organizacije odigrale važnu ulogu u evoluciji nacionalnoga [manjinskoga] zakonodavstva. Nakon intervencije međunarodne zajednice u nasilne među-etničke sukobe, posebice u slučajevima država sljedbenica Jugoslavije, pitanje manjina postalo je ključno pitanje u post-konfliktnim rješenjima“. Tako su i Vijeće Europe i Europska unija postavili zahtjev hrvatskim vlastima da uspostavi manjinsku politiku ili ju pak konsolidira kao uvjet pristupanja tim međunarodnim organizacijama (Tatalović i Jakešević, 2007; Tatalović, 2014; Dicosola, 2017:81). Dugo je vremena u znanstvenoj literaturi vladao gotovo unisoni konsenzus oko stava da je pretpristupna socijalizacija putem politike uvjetovanja koju je Europska unija nametnula zemljama Srednje i Istočne Europe dovela do prihvaćanja liberalnih vrijednosti i demokratskih normi (Grabbe, 2005; Schimmelfennig, 2005; Vachudova, 2005; Sasse, 2008; Epstein i Sedelmeier, 2008; Schimmelfennig i Sedelmeier, 2008). Schimmelfennig i Sedelmeier (2008:662) tvrdili su primjerice da je „dominantna logika na kojoj se temelji politika uvjetovanja EU strategija pregovaranja nuđenjem nagrade (*strategy of reinforcement by reward*)“, pri čemu EU osigurava vanjske poticaje vladi da ispuni uvjete koji su joj postavljeni u procesu pregovaranja. Nakon provedene internacionalne socijalizacije novih zemalja članica EU, Schimmelfennig (2005:828) je zaključio da su rezultati socijalizacije njima „vrlo divergentni“. Srednjoeuropske baltičke zemlje su u pravilu brzo i glatko usvajale temeljne liberalne norme državne organizacije i ponašanja, ali su društva nekih od zemalja članica pod teretom ekonomske krize i kao posljedica razočaranja građana članstvom u Uniji od kojeg nisu osjetili nikakve koristi te nedovoljne predanosti političkih elita u ostvarivanju manjinskih poli-

tika počele iskazivati netrpeljivost, diskriminaciju, čak i nasilje prema pojedinim manjinskim grupama. Ovakva praksa upućuje na zaključak da proces internacionalne socijalizacije ne rezultira promjenom stavova i vrijednosti stanovništva prema nacionalnim manjinama niti stvara nužno klimu tolerancije u novim državama članicama.

Na osnovi izvanjski induciranih uvjeta koji su oblikovali politiku ostvarivanja prava nacionalnih manjina moguće je razlikovati četiri razdoblja manjinske politike u posljednjih dvadeset i pet godina hrvatske državotvornosti i samostalnosti. Hrvatska se manjinska politika nije počela oblikovati tek u samostalnoj i suverenoj Hrvatskoj, već se, slično kao i manjinske politike zemalja regije, temelji na zasadama kulturne autonomije koju su uživale narodnosti u nekadašnjoj Jugoslaviji (Bieber, 2012:528). Tako primjerice i danas baštavimo model obrazovanja na jezicima i pismima nacionalnih manjina koji je tada etabliran, a kasnije preuzet u suverenoj Hrvatskoj. Kako navode Tatalović i Lacović (2011:379), „naslijeđeni model zaštite manjina iz SFRJ [...] se odnosio na Mađare, Talijane, Čehe, Slovake, Rusine i Ukrajince [i taj model] nije u procesu osamostaljenja Republike Hrvatske doveden u pitanje. Veliki izazov koji je predstojao novoj vlasti bio je kako osigurati prava 'novih manjina' koje nastaju raspadom Jugoslavije, a obuhvaćale su građane koji su pripadali kategoriji naroda SFRJ“. Stoga prvo razdoblje manjinske politike čini proces usvajanja i važenja Ustavnoga zakona o ljudskim pravima i slobodama i o pravima etničkih i nacionalnih zajednica ili manjina u Republici Hrvatskoj, koji je donesen u prosincu 1991. godine. Osim što je njegovo usvajanje bilo preduvjet za međunarodno priznanje Hrvatske, tim su se zakonom pokušala riješiti secesionistička nastojanja dijela srpske zajednice, nudeći rješenja u obliku osnivanja autonomnih kotareva u kojima bi Srbi imali značajnu samoupravu pri donošenju odluka na lokalnoj razini u krajevima u kojima su činili većinu. Drugim riječima, hrvatska manjinska politika zasniva se ponajprije na potrebi da se zadovolje zahtjevi najveće manjinske zajednice, Srba, koji su u bivšoj državi uživali konstitutivni status, i na temelju gubitka istoga opravdavali svoju oružanu pobunu u prvoj polovini 1990-ih.

Nakon oslobodilačke akcije Oluja, u rujnu 1995, Sabor je ukinuo niz odredaba tadašnjega Ustavnoga zakona, time umanjujući prvenstveno

prava pripadnika srpske nacionalne manjine u sudjelovanju u procesima donošenja odluka na lokalnoj razini, ali i njihovu političku participaciju na nacionalnoj razini. Primjerice, broj zastupničkih mjesta u Saboru zajamčenih predstavnicima srpske manjine smanjen je s tri na jedno. Tatalović i Lacović (2011:381) navode da je „posljedice rata, složeno i teško gospodarsko i socijalno stanje u prvih deset godina samostalne Hrvatske [bilo] obilježeno [...] značajnim raskorakom između normativnog i stvarnog stanja kada je riječ o pravima nacionalnih manjina“.

Drugo razdoblje započinje promjenom vlasti početkom 2000. godine, što rezultira usvajanjem novoga manjinskoga zakonodavstva, ali i promjenom stava prema ostvarivanju prava nacionalnih manjina i nužnosti suradnje s manjinskim političkim elitama. Najprije se donose amandmani na Ustavni zakon o ljudskim pravima i slobodama i pravima nacionalnih i etničkih zajednica ili manjina, kao i zakoni o uporabi jezika i pisma nacionalnih manjina te o obrazovanju na jeziku i pismu nacionalnih manjina, a potom se, na temelju obveza preuzetih članstvom u Vijeću Europe i pri potpisivanju Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju s Europskom unijom, usvaja novi sveobuhvatni i znatno revidiran ustavni zakon. Naime, 2001. godine, potpisivanjem Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju s Europskom unijom, međunarodnoga ugovora koji je Europska unija ponudila državama obuhvaćenima tzv. Procesom stabilizacije i pridruživanja – zemljama jugoistoka Europe, hrvatske su se vlasti obvezale donijeti novo zakonodavstvo o pravima nacionalnih manjina. Nakon donošenja Ustavnog zakona o pravima nacionalnih manjina u prosincu 2002. godine počinje razvoj inkluzivističke i integracijske manjinske politike, što koincidira sa značajnom konsolidacijom hrvatske demokracije tijekom Račanove vlade, a nastavlja se i Sanaderovom proeuropskom i promanjinskom politikom.

I otvaranje pregovora o članstvu 2005. godine zahtijevalo je ispunjavanje niza političkih kriterija, među kojima je i ostvarivanje prava nacionalnih manjina. Treće razdoblje stoga čini osnaživanje integrativnih učinaka manjinske politike do kojega dolazi radi primjene politike uvjetovanja Europske unije, kada manjinska politika (od političkih elita) biva promovirana kao iskaz maturacije hrvatske demokracije (Dicosola, 2017:97). Europska komisija je u procesu pregovaranja i

praćenja napretka zamjerala djelomičnu provedbu Ustavnog zakona o pravima nacionalnih manjina, posebice podzastupljenost manjina u državnoj upravi, pravosuđu i policiji i nefunkcionalnost institucije vijeća nacionalnih manjina. Težeći dugoročnom rješavanju posljedica ratnog sukoba i prevladavajućega etnonacionalizma, Europska je komisija u hrvatskom procesu pregovaranja inicirala još nekoliko srodnih uvjeta koji su dio političkih kriterija za članstvo: procesuiranje ratnih zločina i suradnja s Haaškim sudom, ostvarivanje povratka izbjeglica i regionalna suradnja s državama regije zapadnoga Balkana. Svi ti uvjeti trebali su ne samo adresirati međuetničke podjele iz postkonfliktnog razdoblja, već i omogućiti dugoročnost manjinske politike te njezinu održivost nakon hrvatskog pristupanja Europskoj uniji. Pod utjecajem politike uvjetovanja u procesu pregovaranja Vlada donosi dva Akcijska plana za provedbu Ustavnog zakona: 2008. i 2011. godine; Nacionalna strategija za uključivanje Roma (za razdoblje od 2013. do 2020. godine) te Akcijski plan za provedbu Nacionalne strategije za uključivanje Roma (za razdoblje od 2013. do 2015. godine). Godišnja izvješća Komisije o napretku kontinuirano su procjenjivala dostignuća hrvatskih vlasti i institucija u pogledu ostvarivanja manjinskih prava. Komisija je u tom procesu nastavila praksu iz ranijih procesa proširenja i bavila se uglavnom ostvarenjem prava pripadnika brojčano značajnih manjinskih zajednica te Romima. Tako se u izvješćima o napretku Hrvatske uglavnom iz godine u godinu analiziralo ostvarenje prava Srba, posebice povratnika među njima, i socijalno marginaliziranih Roma. Takvim pristupom Komisija je ostalim nacionalnim manjinama onemogućila da procesom pristupanja zagovaraju ostvarenje specifičnih prava svojih zajednica. Neosporno je ipak da je „pritisak“ u procesu pregovora rezultirao blagim rastom udjela pripadnika nacionalnih manjina u tijelu državnih službenika/ca, no taj je broj opao vrlo brzo po pristupanju Hrvatske Uniji (Petričušić i Mikić, 2013). Također, kontinuirano inzi- stiranje Komisije na predanosti procesa povratka izbjeglica osiguralo je dugotrajnu političku volju za ostvarivanje prava izbjeglih Srba (Mesić i Bagić, 2008; 2011a). Hrvatske su vlasti, pritom, bile pohvaljivane za suradnju s manjinama na najvišim razinama zakonodavne i izvršne vlasti te za izdašno financiranje manjinskih udruga.

I nakon potpisivanja Pretpristupnog ugovora, međunarodnog ugovora između Hrvatske i država članica EU-a koji predstavlja pravnu pretpostavku za ostvarivanje članstva Hrvatske u Europskoj uniji, nastavio se tzv. monitoring ili praćenje Europske komisije svih obveza koje je Hrvatska preuzela u pristupnim pregovorima. Europska je komisija u tom razdoblju dostavila tri Sveobuhvatna izvješća o praćenju i podnijela ih Vijeću i Europskom parlamentu. Komisija je i u izvješćima o nadgledanju analizirala stanje manjinskih prava i ukazala na područja koja smatra još uvijek problematičnim, a to su nepostignuto razmjerno zapošljavanje manjina u javnoj upravi, kontinuirana isključenost Roma koji žive u osobito teškim životnim uvjetima, a u područjima obrazovanja, socijalne zaštite, zdravstva, zapošljavanja i izdavanja osobnih dokumenata Romima bez državljanstva zahtijevala je gorljivije sudjelovanje državnih institucija. Vlastima je osim toga u izvješću o nadgledanju poručeno da trebaju nastaviti njegovati duh tolerancije prema manjinama, posebice hrvatskim Srbima te poduzimati mjere za zaštitu onih koji još uvijek mogu biti izloženi prijetnjama ili diskriminaciji, neprijateljstvu ili nasilju.

Neke od obveza koje je pristupanje u članstvo EU Hrvatskoj nametnulo u pogledu ostvarivanja prava manjina trebalo je ostvariti prije ili do datuma pristupanja. No politici uvjetovanja unatoč, ni jedno od pitanja koje je Komisija kontinuirano navodila kao neadekvatno adresirano (pitanje povratka izbjeglica srpske nacionalnosti; poboljšanje u opsegu zapošljavanja nacionalnih manjina u tijelima državne uprave i upravnim tijelima lokalnih zajednica, u policiji i pravosuđu; uspostava djelotvornog sustava statističkog praćenja; te nefunkcionalnost institucije vijeća nacionalnih manjina) nije uspješno adresirano u procesu pregovora ili do potpisivanja Pretpristupnog ugovora. Činjenica je da je obveza hrvatskih vlasti da kontinuirano unapređuju institucionalni i zakonodavni okvir u području zaštite ljudskih prava i prava nacionalnih manjina ostala obveza i nakon trenutka pristupanja, budući da tu odredbu sadrži Ugovor o pristupanju.

Četvrto razdoblje počinje čak i prije pristupanja Hrvatske Europskoj uniji, već po potpisivanju Ugovora o pristupanju Republike Hrvatske Europskoj uniji potkraj 2011. godine. Naime, nakon objave rezultata

popisa stanovništva potkraj 2012, koji su stvorili osnovu za uvođenje ćirilčnih natpisa na institucijama javne uprave u gradu Vukovaru, eruptiraju zahtjevi za ograničavanjem i uskratom manjinskih prava, posebice prava na ravnopravnu uporabu manjinskog jezika i pisma. Počelo je nizom prosvjeda protiv uvođenja ćirilčnih natpisa u Vukovaru 2012. godine, a kulminiralo zahtjevom građanske inicijative „Stožer za obranu hrvatskog Vukovara“ u prosincu 2013. za raspisivanjem referenduma o povećanju praga za ostvarivanje ravnopravne službene uporabe jezika i pisma manjina na području jedinice lokalne samouprave, državne uprave i pravosuđa. Nadalje, sve je češće bilo moguće pratiti pojavu nacionalističke i protumanjinske retorike u javnom i političkom govoru i medijima, a posebice zabrinjavajuće je što su poruke nesnošljivosti ili zahtjeve za ograničavanjem manjinskih prava upućivale javne osobe u okviru političkog diskursa, često i lideri političkih stranaka. Početak četvrtog razdoblja koincidira s prestankom provođenja pretpristupne politike uvjetovanja Europske unije i ukazuju na slabost toga političkog kriterija. Naime, budući da Unija nema usuglašenu manjinsku politiku, a zaštita prava manjina tek je načelo na kojem je Unija ustrojena, moć i utjecaj politike uvjetovanja prestali su i prije nego je Hrvatska postala punopravnom članicom početkom srpnja 2013. godine.

Činjenica je da Republika Hrvatska pristupanjem Uniji kao zemlja članica nije više podložna utjecaju politike uvjetovanja. To ipak ne znači da hrvatske vlasti smiju na koji način ugroziti ili degradirati manjinsku politiku. Iako manjinska politika ne pripada u nadležnost Unije, i svaka ju država članica provodi onako kako sama odluči i želi, Hrvatska ostaje potpisnicom Okvirne konvencije Vijeća Europe, te je dužna kroz svoje zakonodavstvo i putem institucija provoditi odredbe te Konvencije. Konvencija sadržava niz prava koja je država dužna osigurati nacionalnim manjinama koje prebivaju na njezinu teritoriju i čije je postojanje uvažila, a čija primjena jamči istovremenu integraciju pripadnika nacionalnih manjina, ali i očuvanje kulturnih specifičnosti manjinskih etničkih skupina.

Uzroci neintegrativnog učinka normativno dobre manjinske politike

Puko priznanje postojanja manjinske kulture, identiteta i političkog interesa, kao i osmišljavanje kanala za primjerice političko sudjelovanje manjina u javnom životu nedovoljni su za ostvarivanje stvarne i pune jednakosti građana i državljana neke političke zajednice. Tek oživotvorenje integracije i kohezije u multietničkom društvu jamči jednakost i nediskriminaciju svih članova i članica političke zajednice. Premda je integracija osnovni cilj svake manjinske politike, pravno obvezujući međunarodni izvori prava nacionalnih manjina ne samo da ne definiraju što integracija jest, nego ni ne proklamiraju taj cilj. Tek je prije pet godina, usvajanjem Ljubljanskih smjernica o integraciji raznovidnih društava, integracija definirana kao „dinamičan proces suradnje različitih društvenih dionika koji svim članovima etnički, jezično, religijski ili kulturno-raznovidnih društva omogućava učinkovito sudjelovanje u gospodarskom, političkom, društvenom i kulturnom životu“ (Petričušić, 2012a:1). Kao podršku procesu integracije države trebaju usvojiti politike kojima je cilj stvoriti društvo u kojem se raznolikost poštuje i svatko, uključujući članove etničkih, jezičnih, kulturnih ili vjerskih skupina, ima jednak pristup javnim dobrima i uslugama, te jednake mogućnosti djelotvornog sudjelovanja na ravnopravnoj osnovi u socijalnom, gospodarskom i kulturnom životu i javnim poslovima države. I Siniša Tatalović i Tomislav Lacović (2011:388-389) drže da je „stupanj integriranosti nacionalnih manjina u društvo jedini pravi pokazatelj uspješnosti politike prema nacionalnim manjinama“. Oni nadalje upozoravaju da cilj manjinske politike „ne smije biti stvaranje neke posebne kaste privilegiranih građana, neke vrste manjinskoga geta, nego puna integracija nacionalnih manjina u javni, kulturni, gospodarski i politički život, ali uz očuvanje njihova kulturnog i nacionalnog identiteta“ (Tatalović i Lacović, 2011:389).

Unatoč postojanju nekoliko integracijskih kanala koje hrvatska manjinska politika predviđa (političku participaciju manjina putem izbora u Sabor i u lokalna i regionalna predstavnička i izvršna tijela te kroz rad vijeća nacionalnih manjina; zaštitom kulturne autonomije

financiranjem manjinskih udruga koje provode kulturnoumjetničke i izdavačke djelatnosti, te jamstvom korištenja manjinskih jezika i pisma u obrazovnom procesu i u komuniciranju pripadnika i pripadnica manjina s tijelima javne uprave i pravosuđa), postojeća manjinska politika ne pridonosi integraciji pripadnika manjina u društvo. Socijalna distanca prema određenim manjinskim zajednicama konstantno je značajna (Previšić, 1996; Previšić, Hrvatić i Posavec, 2004; Banovac i Boneta, 2006; Blažević Simić, 2011; Mesić i Bagić, 2011), a aktualna manjinska politika ne pridonosi ni unapređivanju kvalitete života pripadnika i pripadnica nacionalnih manjina na područjima posebne državne skrbi ili uopće na ekonomski deprivilegiranim područjima, iako je upravo na tim područjima koncentriran značajan dio manjinske populacije (Mesić i Bagić, 2008, 2011a; Mikić, 2012).

Prepoznajem šest područja u kojima se iskazuje disfunkcionalnost hrvatske manjinske politike, a koje je potrebno adresirati želimo li ostvariti učinkovito sudjelovanje svih hrvatskih građanki i građana u ekonomskom, političkom, društvenom i kulturnom životu, te razvijati uzajamni osjećaj pripadnosti i predanosti političkoj zajednici i većine i nacionalnih manjina. Prvo je pitanje manjinskoga klijentelizma koji institucije političkog predstavništva manjina proizvode na raznim razinama vlasti. Ono je najuočljivije postalo zbog koalicijskog potencijala osam zastupnika u Saboru koje pripadnici nacionalnih manjina biraju u posebnoj izbornoj jedinici. On je manjinskim strankama i zastupnicima u nekim ranijim vladama osigurao niz dužnosničkih mjesta i privilegija. U isto vrijeme, manjinski se zastupnici uglavnom u Saboru ne iskazuju kao zagovaratelji svojega biračkog tijela, a niti kao predlagači zakonskih prijedloga i sudionici saborskih rasprava. U provedbu integracijskih politika treba stoga uključiti ne samo političke elite nacionalnih manjina, već sve razine vlasti. Dok se osnovni pravni okvir uspostavlja na središnjoj razini, upravo su lokalne i regionalne vlasti ključni akteri u kontekstualizaciji i provedbi učinkovitih integracijskih politika. Naime, uloga lokalnih i regionalnih vlasti je od vitalnog značaja za učinkovitu integraciju, baš zbog toga što one upravljaju ključnim područjima koja omogućavaju integraciju: obrazovanje, urbanističko planiranje, kulturu, zdravstvo i socijalnu skrb.

Drugo, problematičan je, a od nekih interesnih skupina i osporavan, model financiranja manjinskih udruga iz proračunskih sredstava za tzv. kulturnu autonomiju. U tom segmentu manjinske politike kvantiteta (tj. zadovoljenje što većeg broja potencijalnih korisnika) prevaguje nad kvalitetom projekata i programa koje manjinske udruge predlažu za financiranje. Budući da su ova sredstva dostupna isključivo manjinskim udrugama, došlo je do bujanja manjinske civilne scene i svojevrsnog etnobiznisa. Osim što je dugo trebalo da sustav kontrole trošenja proračunskog novca uspostavi, upitno je i koliko je pravedno isključivanje ostalih udruga civilnog društva iz ostvarivanja manjinskih projekata i nemogućnost njihova doprinosa društvenoj klimi multikulturalnosti.

Treće problematično područje je smisao i legitimnost institucije vijeća nacionalnih manjina, koja je inaugurirana Ustavnim zakonom, a pripadnici manjina je, unatoč izostanku takvih nadležnosti, nazivaju „manjinskom samoupravom“. Ta institucija pretvorila se u jeftine sinekure lokalnih manjinskih političara, a njezin doprinos poboljšanju života nacionalnih manjina, pa i suživota u lokalnim zajednicama, često je neznatan. Vijeća se biraju na neposrednim izborima, ali su četiri uzastopna izbora ukazala na iznimno mali interes za tu novu instituciju. Svrhovitost je vijeća upitna i zbog toga što im nadležnost kolidira s ulogom predstavnika nacionalnih manjina u lokalnim i regionalnim predstavničkim tijelima (Tatalović, Jakešević i Lacović, 2010; Petričušić, 2012b).

Četvrto područje koje proizvodi neželjene posljedice je pitanje održivosti sadašnjega manjinskog modela. Gotovo se isti ljudi kreću manjinskom scenom već dvadeset godina, a manjinske elite su u pravilu stare. Mlade pripadnike i pripadnice manjinskih zajednica očuvanje njihovih identitetskih posebnosti uopće ne zanima, ili za njih nema mjesta u postojećim strukturama. Osim toga, u područjima povratka, rijetki su pripadnici srednjih generacija ili mladi koji bi jednom mogli naslijediti sadašnje predstavnike lokalnih manjinskih elita (Mesić i Bagić, 2008; 2011a).

Peto područje u kojemu manjinska politika propušta osigurati integraciju manjina je neodgovarajuća zastupljenost manjinskih tema u hrvatskim medijima i u obrazovnim sadržajima. Upravo obrazovne

institucije i javni mediji imaju najvažniju ulogu u smanjenju predrasuda i socijalne distance prema nacionalnim manjinama te pridonose stvaranju klime tolerantnosti i razumijevanja te potpore sveukupnoga građanstva za integraciju manjina. No unatoč dugotrajnom ukazivanju na nedovoljnu manjinsku zastupljenost u medijima u mišljenjima Savjetodavnog odbora ili drugim mehanizmima nadgledanja primjene međunarodnih prava manjina, zamjetna je pretežita ravnodušnost medija prema manjinskoj tematici, osim ako nije senzacionalistička i ako nije stereotipizirajuća (Malović, 2012, Petričušić, 2010; 2014, Kanižaj, 2006). No Župarić-Iljić (2012:150) primjećuje etnocentričnosti i većine i manjina u medijskom prezentiranju tema jer „kao što se nacionalni (mainstream) mediji ne bave dovoljno kulturnim i manjinskim pravima, tako su i manjinski mediji vrlo često dosta zatvoreni kad se radi o tretiranju tih pitanja izvan granica vlastite grupe“. Integraciju je dakle potrebno provoditi kroz mnogobrojne inicijative u raznim područjima, uključujući obrazovanje, medije ili promicanjem korištenja jezika manjina (Petričušić, 2013).

Šesto područje neintegrativnog učinka manjinske politike jest konstantan propust vlasti da među građanstvom legitimira hrvatsku manjinsku politiku kao legitimnu, potrebnu i pravednu. Primjerice, prijepori iz 2012. godine nakon rezultata popisa stanovništva oko uvođenja dvojezičnosti u gradovima i mjestima koji su bili izloženi ratnim sukobima govori da se manjinska prava u očima većine doživljavaju kao nezasluzene privilegije. Milan Mesić (2003:173) je primijetio da se obraćanje vođa manjinske zajednice nadzornim tijelima međunarodne zajednice za ostvarivanje i zaštitu manjinskih interesa „u javnosti doživljava samo kao još jedan znak njihove nelojalnosti (hrvatskoj) državi“. Nazvavši ga 'paradoksom manjinskih prava' Milan Mesić (2003:173) osim toga konstatira da i nerazvijena i nedovoljno demokratska politička kultura manjina u Hrvatskoj pridonosi tek djelomičnoj društvenoj integraciji manjina. Mesić tvrdi da „manjinske organizacije, i vođe koje artikuliraju manjinske agende rukovode uglavnom etnonacionalnim aspiracijama, prije nego pravim duhom građanskih i ljudskih prava“ te na taj način propuštaju stvoriti bazu potpore među liberalnim političkim strankama i udrugama civilnoga društva te

potporu liberalne javnosti. Savjetodavni odbor (2015) upozorio je u svom posljednjem izvješću o ostvarivanju prava nacionalnih manjina u Hrvatskoj da „porast nacionalizma i političke radikalizacije negativno utječe na uživanje prava manjina, osobito na onim područjima koja su snažno pogođena sukobom“. Nadalje, Savjetodavni odbor primijetio je da „incidenti govora mržnje rastu i postaju prihvatljiviji u medijima i dijelovima političkog diskursa. Javne rasprave vezane uz nacionalne manjine dominiraju protumanjinskom retorikom i predrasudama, što dovodi do toga da se mnogi pojedinci suzdržavaju od ostvarenja svojih prava zbog straha od negativnih posljedica. Potrebna je snažna vladina posvećenost prioritetnom pažnjom manjinskim pravima kao sastavnim dijelom međunarodnih i nacionalnih obveza Hrvatske u ostvarenju ljudskih prava kako bi se suočila s oživljavanjem nacionalističkih stavova i aktivno promovirala otvorenost i poštivanje različitosti u društvu“. (Savjetodavni odbor, 2015.) Stoga je za ostvarenje stvarne integriranosti članova manjinskih zajednica, kao i za održivost manjinske politike, najvažnije osnaživati međuetničku toleranciju i u nizu javnih politika koje su srodne i komplementarne manjinskoj: medijskoj, kulturnoj, obrazovnoj, ekonomskoj i razvojnoj.

Zaključak

Prilikom pristupanja u članstvo međunarodne organizacije, iste često djeluju kao agenti internacionalne socijalizacije u 'zapadnoeuropske' vrijednosti liberalne demokracije. Ta se teza pokazala isprva potvrđenom u slučaju zemalja Srednje Europe i baltičkih zemalja jer su te države, postavši državama članicama Vijeća Europe sredinom 1990-ih, usvojile korpus međunarodnog prava ljudskih prava sadržanih u instrumentima te međunarodne organizacije, a potom i politikom uvjetovanja pri pristupanju Europskoj uniji unapređivale svoje zakonodavstvo i institucije da osiguraju stabilnost institucija koje osiguravaju demokraciju, vladavinu prava, poštivanje ljudskih prava i prava manjina i prihvaćanje političkih ciljeva EU. Iako je politika uvjetovanja trebala osigurati upravo stabilnost institucija koje će skrbiti o primjeni zakonodavnih propisa koji jamče prava nacionalnih ili drugih

društvenih manjina, pokazalo se da neke od tzv. novih država članica pod pritiskom ekonomske krize i spoznajom građanstva da članstvo u EU ne donosi nužno svim građanima ekonomski rast i bolji životni standard diskriminiraju neke manjinske skupine (posebice Rome) ili čak derogiraju svoje manjinske politike nakon što bi prestalo političko uvjetovanje po pristupanju EU. U nekim državama članicama čak je, unatoč članstvu u 'klubu zapadnih demokracija' došlo do značajnog demokratskog zaostajanja, a njihove političke vođe čak zagovaraju uvođenje iliberalne demokracije te odustajanje od političkog liberalizma, te ograničavaju ustavne odredbe koje jamče vladavinu prava, ograničavaju slobodu govora onemogućavajući kritičke medije i podrivaju otvoreno društvo. Dokaz je to slabosti 'europskog demokratskog modela' i potvrda da je konsolidaciju demokratskih vrijednosti i stavova teško postići u relativno kratkom vremenskom razdoblju, u kojem su država i njeno društvo izloženi internacionalnoj socijalizaciji. Te vrijednosti ne moraju čak zaživjeti među političkim elitama, koje su u pravilu snažnije uronjene u proces pristupanja i značajnije izložene ciljevima agenata internacionalne socijalizacije.

Tijekom pregovora za pristupanje Republike Hrvatske Europskoj uniji, koji su trajali od 2005. do 2011. godine, hrvatski pravni sustav usklađivao se s pravnim sustavom Europske unije. O pitanju zaštite i ostvarivanja prava nacionalnih manjina, budući je isto propisano tek na razini načela na kojem je Unija osnovana i djelomice normirano direktivama o zabrani diskriminiranja, pregovaralo se ponajprije na temelju političkih kriterija za članstvo. U procesu pregovaranja za članstvo u Uniji hrvatske su političke elite iz svih stranačkih opcija iskazivale visok stupanj kooperativnosti u pogledu poštivanja i ostvarivanja prava nacionalnih manjina. Ipak, element nelegitimnosti manjinske politike u očima većinskog stanovništva upućuje na neadekvatnost usvajanja uvjerenja i vrijednosti o nužnosti zaštite i ostvarivanja prava nacionalnih manjina isključivo od strane državnih aktera (administrativnih i političkih elita koje su bile obuhvaćene procesom pregovaranja za članstvo).

Kao rezultat pregovora za pristupanje doneseno je više akcijskih planova i strategija za provođenje manjinskoga zakonodavstva (npr. Akcijski planovi za provedbu Ustavnog zakona doneseni su 2008. i

2011. godine; Nacionalna strategija za uključivanje Roma za razdoblje od 2013. do 2020. godine). No što su pregovori bili bliže kraju, pitanja manjinskih prava bivala su sve manje zastupljena u pregovaračkim dokumentima unatoč činjenici da pojedini segmenti manjinske politike koje je Europska komisija adresirala kao neodgovarajuće rješenje nisu bili unaprijeđeni. To upućuje na zaključak da je mogućnost uvjetovanja reformi u pogledu ostvarivanja manjinskih prava najjača u razdoblju pregovora i do potpisivanja Ugovora o pristupanju. Potpisivanjem Pretpristupnog ugovora, međunarodnog ugovora između Hrvatske i država članica EU-a koji je pravna pretpostavka za ostvarivanje članstva Hrvatske u Europskoj uniji, hrvatske su se vlasti obvezale na poštivanje niza obveza. Među posebnim obvezama koje je Hrvatska preuzela tijekom pristupnih pregovora (navedene u članku 36. stavku 1. drugom podstavku Akta o pristupanju) su i obveza da nastavi jačati zaštitu manjina, uključujući i kroz učinkovitu provedbu Ustavnog zakona o pravima nacionalnih manjina; obveza da nastavi rješavati preostala pitanja na području povratka izbjeglica; da nastavi poboljšavati zaštitu ljudskih prava te, konačno, obveza da nastavi u potpunosti surađivati s Međunarodnim kaznenim sudom za bivšu Jugoslaviju.

Literatura

- Banovac, B.; Boneta, Ž. (2006). Etnička distanca i socijalna (dez)integracija lokalnih zajednica. *Revija za sociologiju*, 37(1-2), 21-46.
- Bieber, F. (2012). Reconceptualizing the Study of Power-Sharing. *Südosteuropa*, 60 (4), 528-537.
- Blažević Simić, A. (2011). Socijalna distanca hrvatskih srednjoškolaca prema etničkim i vjerskim skupinama. *Pedagogijska istraživanja*, 8(1), 153-168.
- Börzel, T.; Risse, T. (2003). Conceptualizing the Domestic Impact of Europe, in: Kevin Featherstone and Claudio Radaelli (eds.). *The Politics of Europeanization* Oxford: Oxford University Press, 57-82.
- Cgeckel, J. T. (2005). International Institutions and Socialization in Europe: Introduction and Framework. *International Organization*, 59(4), 801-826.
- Cortell, A. P.; Davis, J. W. (2000). Understanding the Domestic Impact of International Norms: A Research Agenda. *International Studies Review*, 2(1), 65-87.
- Dicosola, M. (2017). The rights of national minorities in Croatia: Beyond European conditionality?, u: Vizi, B; Tóth, N.; Dobos, E. (ur.). *Beyond International Conditionality. Local Variations of Minority Representation in Central and South-Eastern Europe*. Baden Baden: Nomos, 79-100.

- Elbasani, A. (2013). *European Integration and Transformation in the Western Balkans: Europeanization or Business as Usual?*. Routledge.
- Epstein, R. A.; Sedelmeier, U. (2008). Beyond conditionality: international institutions in postcommunist Europe after enlargement. *Journal of European Public Policy*, 15(6), 795-805.
- Finnemore, M.; Sikkink, K. (1998). International Norm Dynamics and Political Change. *International Organization*, 52 (4), 887-917.
- Grabbe, H. (2005). *The EU's Transformative Power: Europeanization Through Conditionality in Central and Eastern Europe*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Greenhill, B. (2010). The Company You Keep: International Socialization and the Diffusion of Human Rights Norms. *International Studies Quarterly*, 54(1), 127-145.
- Greenstein, F. I. (1970). A Note on the Ambiguity of „Political Socialization“: Definitions, Criticisms, and Strategies of Inquiry. *The Journal of Politics*, 32(4), 969-978.
- Kanižaj, I. (2006). *Manjine – između javnosti i stvarnosti*. Zagreb: Sveučilišna knjižara.
- Kelley, J. G. (2004). Ethnic Politics in Europe. *The Power of Norms and Incentives*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Malović, S. (2012). Uloga medija u razvoju kulture tolerancije. *Multietničnost i razvoj*, 6, 5-6.
- Mesić, M. (2003). Europski standardi manjinske zaštite i položaj manjina u Hrvatskoj. *Revija za sociologiju*, 34(3-4), 161-178.
- Mesić, M.; Bagić, D. (2007). *Održivost manjinskog povratka u Hrvatskoj* (Zagreb: Ured visokog povjerenika Ujedinjenih naroda za izbjeglice).
- Mesić, M.; Bagić, D. (2008). Društveno-ekonomski uvjeti održivosti povratka – primjer srpskih povratnika u Hrvatsku. *Revija za socijalnu politiku*, 15(1), 23-38.
- Mesić, M.; Bagić, D. (2011a). *Manjinski povratak u Hrvatsku – studija otvorenog procesa* (Zagreb: Ured visokog povjerenika Ujedinjenih naroda za izbjeglice).
- Mesić, M.; Bagić, D. (2011b). Stavovi hrvatskih građana prema kulturnim razlikovitostima. *Migracijske i etničke teme*, 27(1), 7-38.
- Mikić, Lj. (2012). Utjecaj procesa povratka na socijalne i gospodarske odnose, u: Obradović, S. (ur.). *Multietničnost, povratak, razvoj*. Split: Institut Saveza za tranzicijska istraživanja i nacionalnu edukaciju, 53-68.
- Petričušić, A. (2010). Manjine i mediji u Hrvatskoj: Dostići mainstream i izbjeći marginalizaciju, u: Hodžić, E.; Jusić, T. (ur.). *Na marginama: manjine i mediji u jugoistočnoj Europi*. Sarajevo: Medija centar, 45-75.
- Petričušić, A. (2012a). Ljubljanske smjernice OEES-a o integraciji raznolikih društava – novi trend međunarodnih manjinskih standarda: Promicanje integracije i kohezije u multietničkim društvima. *Multietničnost i razvoj*, 6, 1-4.
- Petričušić, A. (2012b). Vijeća nacionalnih manjina – institucija upitnog legitimiteta i uglavnom neostvarene nadležnosti. *Revus – Revija za evropsko ustavnost*, 17, 91-104.

- Petričušić, A. (2013). Ravnopravna službena uporaba jezika i pisma nacionalnih manjina: Izvori domaćeg i međunarodnog prava. *Zagrebačka pravna revija*, 2(1), 11-39.
- Petričušić, A. (2014). Izgradnja duha razumijevanja, uvažavanja i tolerancije kao pravni i politički zahtjev. *Zagrebačka pravna revija*, 3(2), 121-147.
- Petričušić, A.; Mikić, Lj. (2013). Kvaka 22 iz Poglavlja 23: Propust politike uvjetovanja u pogledu osiguranja zastupljenosti pripadnika nacionalnih manjina u tijelima javne vlasti. *Hrvatska i komparativna javna uprava*, 13(4), 1215-1248.
- Previšić, V. (1996). Sociodemografske karakteristike srednjoškolaca i socijalna distanca prema nacionalnim i religijskim skupinama. *Društvena istraživanja*, 5(25-26), 859-874.
- Previšić, V.; Hrvatić, N.; Posavec, K. (2004). Socijalna distanca prema nacionalnim ili etničkim i religijskim skupinama. *Pedagoški istraživanja*, 1(1), 105-119.
- Risse, T.; Ropp, S.; Sikkink, K. (eds.). (1999). *The Power of Human Rights: International Norms and Domestic Change*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sasse, G. (2008). The politics of EU conditionality: the norm of minority protection during and beyond EU accession. *Journal of European Public Policy*, 15(6), 842-860.
- Schimmelfennig, F. (2005). Strategic Calculation and International Socialization: Membership Incentives, Party Constellations, and Sustained Compliance in Central and Eastern Europe. *International Organization*, 59(4) 827-860.
- Schimmelfennig, F.; Sedelmeier, U. (2005). Introduction: Conceptualizing the Europeanization of Central and Eastern Europe, u: Schimmelfennig, F. and Sedelmeier, U. (eds.). *The Europeanization of Central and Eastern Europe*. Ithaca, NY: Cornell University Press, 1-28.
- Schimmelfennig, F.; Sedelmeier, U. (2008). Governance by conditionality: EU rule transfer to the candidate countries of Central and Eastern Europe. *Journal of European Public Policy*, 15(6), 661-679.
- Tatalović, S. (2014). Konstitucionalni okvir i zaštita nacionalnih manjina u Republici Hrvatskoj, u: Podunavac, M.; Đorđević, B. (ur.). *Ustavi u vremenu krize: Postjugoslavenska perspektiva*. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka i Udruženje za političke nauke Srbije, 357-373.
- Tatalović, S.; Jakešević, R. (2007). Euroatlantske integracije i zaštita manjinskih identiteta – hrvatsko iskustvo, u: Mitrović, Ljubiša; Zaharijević, Dragana; Gavrilović, Danijela (ur.). *Identiteti i kultura mira u procesima globalizacije i regionalizacije Balkana*. Niš: Filozofski fakultet–Centar za sociološka istraživanja, 59-69.
- Tatalović, S.; Jakešević, R.; Lacović, T. (2010). Funkcioniranje vijeća i predstavnika nacionalnih manjina u Republici Hrvatskoj. *Međunarodne studije*, 10(3-4), 40-56.
- Tatalović, S.; Lacović, T. (2011). Dvadeset godina zaštite nacionalnih manjina u Republici Hrvatskoj. *Migracijske i etničke teme*, 27(3), 375-391.
- Ustav Republike Hrvatske. Narodne novine 56/90, 135/97, 8/98 – pročišćeni tekst, 113/00, 124/00 – pročišćeni tekst, 28/01, 41/01 – pročišćeni tekst, 55/01 – ispravak, 76/10 – promjena i 85/10 – pročišćeni tekst.

- Ustavni zakon o pravima nacionalnih manjina. *Narodne novine* 155/02, 47/10, 80/10 i 93/11.
- Vachudova, M. A. (2005). *Europe Undivided: Democracy, Leverage and Integration after Communism*. Oxford: Oxford University Press.
- Vizi, B; Tóth, N.; Dobos, E. (ur.) (2017). *Beyond International Conditionality. Local Variations of Minority Representation in Central and South-Eastern Europe*. Baden Baden: Nomos.
- Župarić-Iljić, D. (2012). Predstavljenost nacionalnih manjina i prisutnost njihovih medija u hrvatskome medijskom prostoru. *Politička misao*, 48(4), 133-153.